

This e-book was digitized from an original copy by the West African Research Association for the African Language Materials Archive (ALMA) project. Original funding for this project was provided by [UNESCO](#) and the [Council of American Overseas Research Centers \(CAORC\)](#) in cooperation with the [West African Research Association](#) and [Columbia University](#).

Please see the following web sites for more information about the ALMA project, contributing authors, and more titles in the series.

- Digital Library for International Research catalog: <http://catalog.crl.edu/search~S16>
- African Language Materials Archive (ALMA): <http://www.dlir.org/e-books.html>
- African language materials including interviews in video and PDF versions, documentary video, translation work, and bibliographies can be viewed at <http://alma.matrix.msu.edu>.

Centre Africain
de l'Entreprenariat Féminin
C.A.E.F.

Dudal Afrikyajkaagal Ngam
golle rewbe Jeñirde
D.A.G.R.J

Ambassade Royale
des Pays-Bas au Sénégal

Nokku Joodaniido Laamu
Payi Baa e Senegal

DEFTERE HEBLO KISNAL GOLLE REWBE JOWITIIDE E FAGGUDU

Deftere kirjinoowo (dowooowo)

Deftere heblo wallifanaande rewbe yilloobe golloré jeñirde

Yubbitino deftere heblo Goomu Hakkunde Dowlaaji ngam liggotoobé yowitiinde
e kisnal golloré tokoose gila e ngooroondi. (Ent/Man-BIT/Genève 1994).

1er EDITION 1998

**Centre Africain
de l'Entreprenariat Féminin
C.A.E.F.**

Dudal Afrikyan kaagal Ngam
golle rewbe Jeñirde
D.A.G.R.J

**Ambassade Royale
des Pays-Bas au Sénégal**

Nokku Joodaniido Laamu
Payi Baa e Senegal

DEFTERE HEBLO KISNAL GOLLE REWBE JOWITIIDE E FAGGUDU

Deftere kirjinoowo (dowoowo)

Deftere heblo wallifanaande rewbe yilooobe gollorde jeñirde

Yubbitino deftere heblo Goomu Hakkunde Dowlaaji ngam liggoobe yowitiinde e
kisnal gollorde tokose gila e ngooroondi. (Ent/Man-BIT/Genève 1994).

1re EDITION 1998

LELNGO DEFTERE NDEE

HELLO

NGARDIINDI	3
NJETTOORUUJI	4
NGUDDITIRKA	6
BATAAKE FAYDE E KEBLOOWO OO	8
I - KOLLIRGOL LAAWOL HEBLO NGOL	9
1- Laawol heblo ngoo	9
2- Kuutorde heblo ngoo	12
3- Beto heblo ngoo	15
4- Kabirde tabitinirde	16
5- Loowdi heblo ngoo	17
II - LOOWDI DEFTERE NDEE	
LOWRE 1 - RENNDO DEBBO GARDIINDO GOLLORDE YEÑIRDE	21
1- Gollorde ndee e neddo oo	25
2- Gollorde ndee e sato (taariinde) debbo oo Badiingo	26
3- Gollorde ndee e sato mum fagguduyankeewo	33
LOWRE 2 - PEEJE JARNIRDE	35
1- Nebbiso ngonka yeeyirde (jehre)	40
2- Ko saabil nebbiso ngonka jehre ene adoo	41
3- Hol no nebbiso ngoo wadirtee ?	46
4- Njeeygú camite dee	49
LOWRE 3 - COMOYAGOL E JEÑTINGOL	58
1-Comoyagol	62
1 Waawde soodde coggu moyyu	62
2 Woodde ko moyyi, selli wadi nafoore	63
3 Sosde dente ngam somdoyaade	66
4 Somoraade ñamaande	69
5 Ngalu njirlotoongu	72
2- Jeñtino	76
1 Daawe yeñtino ngoo	78
2 Njaru camite jeñtinaade dee	79
LOWRE 4 - REENIRDE YAH-NGARTAA NGALU E KISNAL KOPPOREEJE	81
1- Reenirde yah-ngartaa ngalu	85
1 ko woni reenirde yah-ngartaa ngalu ?	85
2 holi nafoore mayre ?	86
3 natal ngonka ngalu e haatumere kuutoragol mum	89
2- Kisnal kopporeeje	102
1 ko jari (heewi mbarjitaari)	102
2 kiisagol njaru camital e coggu mum	102
3 TaYgol coggu camital foti yeeyeede	108
LOWRE 5 - KISNAL GOLLORDE TOKOSERE	109
1- Hol ko woni gollorde yeñtinirde ?	112
2- Ko woni kisnal gollorde ?	114
3- Ko woni joom gollorde yeñfirde ?	116
4- Ko addanta gollorde tokoose dee yande ?	120
5- Huufo gollotoobe ngam kisnal mumen ?	122
6- Dañirde golle rewbe fagguduyankooje de ngalu ?	124

☆☆ NGARDIINDI ☆☆

Hawraama, heblo yowitiingo e kisnal ko bural mawngal wonande rewbe, joom en ebbooje jeñirdé.

E ngoo walla be, ko adii sof, e bœydude ngartam golle maññe. Kono kadi maa ngoon heblo rokku be hattan waawde darnude koyde ngam golle dee bura moyyude. Kono tan, e tuugnordé karallaagal heblo yowitiingo e ngaal kisnal goodde hannde dee, tawii ne kadi ko burde yahdude e ngoyaaji rewbe joom en ebbooje bee, ko deftere wiyyateende : deftere heblo yowitiingo e kisnal golle jeñirdé tokoose. Winndi nde ko Goomu hakkunde dowlaaji toppitiingu liggotoobe joodiingu to wuro Genève (Joneew) - Ent/Man - B.I.T. Genève.

Ndeen deftere wañanaa ko heblooße e hirjinoobe golle faggudu. Ene faccira a e mayre karallaagal e peeje jowitiide e no golle kisnal tiidnirtee.

Ko buri saayodinde heen koo, ko loowdi deftere ndee ene waawi huutoreede e kala ngonka keeriika.

Humpitooje kollitii, tuugnugol defte bayde nii e ngonka wañanaabe ñumen bee, ñum woni humambinneebe walla be jañde mumen woððaani, ene addana ñumen jogaade e jogeede hoolaare, kanum e burde hatojineede kuutoragol.

Ngam yimbe walleteebé bee mbaawa naftoraade defte binndatedé dee no feewi, ene moyyi de piree e ñemde ngenndijje. Haa teenji noon e ko wayi no Senegaal ño nganndu-daa e nder rewbe 100 fo heen 80 ko humambinneebe.

Adani duðal (walla fedde) Afrikyankoore daraniinde wallude rewbe ñowoobe gollorðe jeñirdé burnde lollirde CAEF (Kayef) yubbitinde binndande deftere goomu hakkunde dowlaaji wonande liggotoobe bee haa yahda e ngonkaaji huutortoobe bee (gila e nate, tinndinooje, binndande godde) ko haa kuutoragol ngol bura yaajde.

Ko ñum wadi CAEF firde ñe e ñemde ngenndijji Senegaal bayde no Pulaar e Wolof. Addani fedde CAEF ndee waawde tabitinde ñum no haanirta nii ko ballal ngalu ngal Joodaniido Laamu Leydi Peyi Ba ñoo e Sengaal walli ñum. Kañum e yeeso moyyo ngo Goomu hakkunde dowlaaji ngam liggotoobe holli, nde kollit-ñen mijo ngoo ndee (BIT/Genève) e ballal jaagorgal Kalfinaangal Rewbe, Sukaabe e Besngu, kanum e yellitaare ñemde Ngendijje.

☆☆ NJETTOORUUJI ☆☆

Kojokkondiral e kuutondiral jumtungal hakkunde Nokku Afrikanaajo Toppitiido Golle Rewbe Jeñirde (CAEF) e Nokku Joodaniido Laamu Leydi Peyi-Ba e Ndakaaru jibini muulngo ndee deftere e Pulaar e Wolof. Ko ñum wadi, asantaa min so womaa min njette Nokku Joodaniido Laamu Leydi Peyi-Ba e Ndakaaru oo, sabu teskaade ballal paayodinngal ngal o qddani min e golle hee.

Dii njettoruuyi keeriidi ene kuccinee kadi e ki buri teentude e bee doo :

Koohowo biyeteedo Seraar J.H.C. KARAAMEER, (Gérard J.H.C.Kramer) Joodniido Laamu Leydi Peyi-Ba e Ndakaaru/Senegaal

- Marisiya PECAKSEK (Marisia PECHACZEK) Ballidiido Diwrowo to Nokku Joodanudo Laamu Leydi Peyi-Ba e Ndakaaru.
- Ummul Kayri NAJ Karallo Diisnondirteedi ko yowiti e Rewbe e Bamtaare to Nokku Joodaniido Laamu Leydi Peyi-Ba e Ndakaaru.

Ene foti ciftinen, soobii goodal ndee deftere ko yidde CAEF (Kayef) wallude rewbe Afiknaabe, haa teerji e be Senegaal haa naftorroo gedé de Niibirde hakkunde Leydeel e sabu Nafoore Ligootoobe (B.I.T.) wadala ngam wallude gollotoobe be ngonaani e tippudi laanu wadata dee. E nder ñuum, eden njetta no feewi, Toppitiibe Bamtaare Jeñirde e Kuukondire B.I.T. haa teerji e Gorko biyeteedo Kees Van der Ree (Kiis Wander Rii) gondo e Niibirde ndee to Genève (Soneew) sabu ballal tiñgal ngal walli CAEF (Kayef).

Ko doole keewde ndentinaa mbele wallifo ndee deftere tabita. Ko ñum wadi, eden njetta wadde heen juude mumen bee fof. Haateerjtie :

- Rosali Njaay Lo, Mariyem Woon e Haamiidu Jah hebloobe to Kayef (CAEF)
- Maajey Mbooj e Kadi Fay e ballal mumen to firngo deftere ndee e Wolof
- Malal Sammba Gise e Binta Jallo e ballal mumen to firngo deftere ndee e Pulaar.
- Mustafa Njaay e Seynabu Joob wadbe nate dee.

- Mari Ñaŋ, Karallo Dii-snondirteeđi to CAEF (Kaef)
- Salimata Dukkure Karallo Ballindiido Widto to CAEF (Kayef)

En kebii kadi ballal niijooji wasiyaaji e gedde godde nafooje ngam aldinde ndee deftere gila e mbaadi haa hebi loowdi mum. Ene e addubé ngaal ballal :

- Aamadu Hajj Gardiido Nokku Hakkunde Leydeele Yaykeewo ngam Gostondiral e Bamtaare lollirđo e Farayse CIED (Siyed) doo e Senegaal.
- Mariyem Dem, Karallo Dii-snondirteeđi to Kawtal Diiwaanyar keewal Fedde wiyateende OXFAM (Oksfaam) nde Leydi Engelteer wonnde doo e Ndakaaru.

Ndee doo deftere, miijooji mum keewđi Yoogaa koe deftere nde B.I.T. wallifinoo. Ko điin mijoogi njubbítinaa baa mbaawi yahdude e ngonka jaŋngooße bee waasataa nde wađa yakkandé. Emin đabbi e mon nde neldakon min, niijooje, mon mahooji, teskuyaaji mon e wasiyaaji mon baawooji aldítinde loowdi ndii e baydude nafooje mayre e kisnal golle rewbe fagguduyaňkooje đee.

Ndakaaru, lewru Samwiyyee 1998

**Kadijatu DUKKURE
Karakko to Fannu Kisnal
e Bamtaare Gollorđe Jeňirđe
Gardiido CAEF (Kayef)**

★★ NGUDDITIRKA ★★

Ender golle jeñirde d'e ngonaa a njiimaandi laamu d'ee, darnde rewbe ene reskini heen hannde no feewi. Ndeen darnde ene feeña e kardugol mañbe, yiñde mañbe e yarlitaare ba njogii e yantinde njeñtudi golle mañbe e nguuraaji besnguujo mañbe. E ñder Afrik keeddo bajnge hirnaange, teskaama, sa daraniibe ñeen gelle bee lintaama, teemadere fof, heen 70 ko rewbe.

E ñder Senegaal, ko buri heewde e ñeen rewbe ñe njarngaani ko humambinneñbe, reskkaama kadi, tippudi renndo ngoo wellitaani bumen haa mbaawa waadde fordeeji mumen tigi tigi. Kambe fof e jogaade pellital, e daraade darnde tiidnde ene loffoo heen sahaaji gile podal haa mutal, ñe ndonkii yoo golle d'ee njibinan ñe mbarjitaari moyyiri. Njeñtudi golle mañbe d'ee ene wođdi yerondirde e doole ñe mbadi heen d'ee.

Ene jeyaa kadi e ko sabii ñeen cañeele, waasde ñe joganaade ñun karallaagel e humpito, waasde ñe jableede to bajnge kosnal. Won pelle gummaninoode hañde e ñeen cañeele, kono lohni golle mumen ko waasde hogaaade defte ñowirde kisnal golle rewbe jo witiide e faggudu.

E ngoon yeeso, ndee ñoo deftere wiyyeteende «DEFTERE HEBLE NGAM KISNUGOL GOLLE REWBE FAGGUDUYAñKOOJE» maa wonan rewbe yiiloobe eñbohe heñirde e senegaal bee yaañorde moyyere ngam safrude cañeede mumen burde teeytude. Maa nde wallir ladi pelle darannde yellitde golle rewbe heñirde d'ee e safrude ko burnoo wonde ngoya mumen. Hebli ndee deftere ko Nokku Afriknaajo Toppitiido Golle Rewbe, jeñirde, e ballal Joodaaniibe LaamuLeydi Pays-Bas (Peyi-Ba) e Ndakaaru ende soomi gede kala ko yowitu e kisnal gollorde (walla eñboore) tokosere, kañum e kala ko yowitii e hablo faytungo e oon fannu. Gila e nebbiso ngonka nokku jeyirdon, haa yetti tuugnordé bayde no kisnal ngaalu, deengol yahngartaa ngaluuji e nebbiso ngonke peehe jeñirde godde, alaa ko nde woppi. Deftere ndee wañanaa ko laabi laabruudi, tugnaa e peeje tawtinirde mbele rewbe joomeñboje en bee nbaawo hibindaade kala ko yowitii e njibbudi e kisnal golle mumen.

Oo Nokku Afrinaajo Toppitiido Golle Rewbe jeñirde lollirdo CAEF (KAYEF) hoblindee deftere ko e Pulaar, Wolof, e Farayse nde heblanaa ko hirjinoobe (hebloobe) kañum e daraniibe ñamtaare loggidtooße e rewbe joom en golle jeñtinoje. Saabii ndee deftere ene wallifee e ñembe ngennduje didi dee ko ngam ydde wallude rewbe golletoobe e ebbóhe ðee caggal nde kolloti ko ñum ngoya mumen.

Mido yenena, ndee doo deftere ari ko sahaa e waktku mo nde hatojinaa. Sabu ko e sahaa mo rewbe bee e pelle godde ngonnoo e yiilaade no ñeysiri gannde mumen to ñajnge kisnal gollordé mumen jeñirde. Maa nde wonan habloobe bee kuutirgal moYYale oo fannu. Sikke alaa maa darnde rewbe e ðee golle jeñirde ðe njeyaaka e tippudi laamu ñaydo tiidde golle jeñirde ðe njeyaaka e tippudi laamu ñeydi tiidde. Ene anndaa kam, hablo yahdungo e ngoyaaji hebleteebe ko huunde yellitoore, yettinoore fayndaare.

Tuugnaade e ñuum, eden mbawi wiye, so rewbe yiiloobe golle jeñirde bee keblaama heblo moYYo, ndokkaama kabirde maa bur dañde semmbe e ñisde mbele mbaawa wadse fotdeeji mumen e addude ballal mumen e faggudu hee.

E ko rabbidi tan e haala, mbodo yananaa kala ko gattaa ngamb nafta rewbe bee maa jogo nafoore kadi e ñamtaare e Yellitaare leydi mumen.

(Gérard J.H.C. Kramer)
Serard J.H.C. Karaameer
Joodaniido Laamu Leydi Peyi-Ba doo e
Ndakaaru
Senegaal

MUSIDDO KIRJINOOWO (KEBLOOWO)

Dum d'oo, ko d'owirde nde rewbe daranii yiilde e d'owde golle jeñtinoje njubbinanaa. Nde lelniraa ko no tinndi nii walla no daari nii. Ko aan kebloowo oo noon yeewata so tawii lengo ngoo e yeluji d'ii ene njahdi e ngonka renndo ngan-d'aa ngoo. So tawii yahdaani, peewnitaniraa hoore maa no cikkir-d'aa buranta faamnaade nii. So tawii won humpito njogi-d'aa e so a puudotoodo fof, maa ndee d'owirde rokke wasiyaaji paayodindi, ballooji ma beydaade moyyinde golle maa.

Faandaare ndee, ko hollude ma :

- ko saabii heblo ngoo
- laabi e peeje mum tabintinirde.

Emin njaakorii tan, maa d'um b'eydo weebnande ma golle maa dee e heblo ngo ngon-d'aa e dow mum ngoo. Loowre heblo fof noon ene jogii tuugord'e mum, kabirde mum e loowdi mum keeriindi. Maa a dañoy heen humpito yaajngo. Ene moti tan noon tesko-d'aa, wonde ndee doo d'owirde hollat laawol tan. Ko heddi koo, ko wiñto maa jokkitta.

Ko waawi heen wonde fof, eden nganndi kam, hannde, buri wonde ngoya rewbe daranibe yiilde e d'owde golle faggudu tan ko yeñtinde ngaluji ngam nguura. Ko d'um saabii, lowe heblooji d'li ene poti teskaade d'in ngoyaaji yeluji dokkaadi heen d'ii noon, ko sabu wallitde ma tan; aan kebloowo oo. Aan, ada waawi bulnaade yeluji goddi ; walla mbiyaa yoo hebleteebe bee bulno ko yowitii e ngonka mumen, kañum e humpitooji di ndañi e golle mumen jeñirde goodde jooni dee walla meednoode woodde.

So heblo ngoo ene wad'e, yoo jogo mbaadi gostondiral mijooji, hakkunde kebloowo oo e hebleteebe bee; e hakkunde hebleteebe bee e koye mumen. Tawa be kuutortoo e hirjino hee ko ko nanndi e nate, tinndinoje dabbe (magoyon), daari walla cifti. Nafoore dee gede kirjinirde, ko jirwinde, softina tawa kadi ene tinndina ko heewi ko yowitii e heblo ngoo.

Ene hasii njeewtidaa e be keblataa bee gede keewde (goddu'e e badiide) jowitiid'e e ko foti anndeede koo. Wona huunde weebnde, kono maa way no yidiraa nii, so wadiraama no haaniri nii.

Nde d'owirde noon nana e juuđe mon. Ko onon nganndi no mbadaton haa kuutoro-don nde, tuugnaade e humpitooji mon, kabirde mon e peeje mon.

Goomu Winndoobe

I. LAAWOL HEBLO

A. Peeje keblirde

Eden kollira doo laawol heblo yowitiingo e yiilo e huufo golle jeñirdé wonande joom en eþþooje tokoose; haa teenji e rewþe daraniibé golle jeñtinoje ngalu, walla yeeyooþe. Deen golle noon, ene waawi, tawa ko yimþe heeriibé njeyi ðumen, walla ko dente (pelle faggudu, pelle jokkere endam e ballondiral, eþþooje þamtooje, ekn...)

Sikke alaa, ðeen golle ne, buri toððaade tan ko þe njanngaani ; walla tawa, hay so njanngii ne, jaþde mumen wodðoyaani . Ko ðum wadi, laawol ngol foti wonde ko tawtinaangol, kirjinoowol. Tawa Kebloowo oo (kirjinoowo oo) huutorii ko peeje e kabride ðee heblani hoore mum, tuugniide e ngonka janngooþe bee. Tawa kadi ko kollirooje, e no buri weebirde, no golle jeñirde njiildetee.

Ko ðum saabii, laawol kuutori-ðen doo ngol ko laawol karallaagal jaþde mawþe tuugningol e gede nayi (4):

- ☆ huutoraade ðemngal ngenndiwal ngal hebleteeþe bee fof kebindii
- ☆ huutoraade laawol tawtinaangol, gondungol e hirjino tawa kebloowo oo huutorii ko gede bayðe no tinndi, nate, daari, gekkorde, golle goomuuji, wiþto, ekn...
- ☆ laawol tuuningol e gostondiral miijooji pawingal e humpito moni kala. walla e bulnagol miijooji ngam safrude caðeele gondaadé.
- ☆ laawol kuutortoongol hollude haa yiye, faamee kañum e tindtinde keþe dañaadé.

B. Heblo Ngoo : JOKKONDIRAL TABITNGAL

Winndannde heblo yowitiingo e yiiloþe eþþooje ene naamnii jokkondiral tabitngal hakkunde kebloowo oo e hebleteeþe bee. E ñder ðuum, gooto e maþþe fof woodat ko addi, wooda kadi ko heþi e godðo oo. Gooto e maþþe fof woni ko e jaþngude e godðo oo e jaþnginde ðum. Ko ðum wadi, ko buri heewde e heblo ngoo wonata ko gostondiral humpitooji e pelþondiral miijooji jumtu ngal ; tuuningal e koþngol biynongol: «nedðo fof, won ko waawi jaþnginde nedðo hono mum».

Ballal hebleteeþe bee ngaddata heen ngal noon ene faayodini. Walla nii, mbiyen, ko ko þe ngaddata koo buri hatojineede tawo. So dañaama, yoo þe kirjine mbele þe mbaasa wonde hedotoþe tan kaalataa. Ene hasii, tawde þe kuutortoo ko ðemngal ngal þe kubindi (to nandé e to haala), maa miijooji ðii peññini ko aldaa e caðeele, maa ðum wallu þe e cafrugol ngoyaaji ðii. Yanti heen, gooto e maþþe fof won humpito yaajngol jogii e golle jeñirde ngo waawi feññinde.

Hakkunde kebloovo oo e hebleebe bee, gannde dee ngonata ko e yahde ene ngarta. Ko e ngaal jokkondiral tan mawbe be kubindaaki binndol mbaawata faamde ko yowitii e huufo e downgo ebbooje jeñtinirde.

C. Hebleebe bee

Ene wayi no ndee deftere e dii laabi jañginirdi lelnananoo ko rewbe humambinneebe walla be jande mumen woñdoyaani joom en gollorde paggorde ngalu. Tawa ko gooto fof e gollorde mum walla ko renndaabe (e be jiidi, walla pelle godde).

Ngam noon dental ngal tiid'a liggoo ene moyyi dee gedé didi teskee :

- ❖ yoo jeyaafe heen be njiidu sago
- ❖ keeweendi mum hakindoo.
- ❖ YOO JEYAABE E DENTAL HEE BEE NJIIDU SAGO. ene moyyi kambe fof be nootitoo e mijo wooto ko duum addanta jontondiral mañbe e gostondiral mañbe mijooji yumtude.
- ❖ KEEWEENDI JEYAABE HEEN BEE : e yeru, ene waawi wonde sappo e joyi (15) noogaas (20) walla haa noogaas e joyi (25) neddo.

Teskaama, so buri doon tan, dental ngal nattat tamaade no haanirta nii. Kono tan, ene moyyi ngannde wonde kebloovo oo ene jogii hattan tayde keeweendi hebleebe mum fawaade e kuutorde, kabirde e teskuyaaji mum e nder dumunna heblo ngoo fof.

So tawii noon wañanaa heblo ngoo ko terde dental rewbe, ene yamiraa nde huufoobe ebbiore ndee walla fedde wallore ndee njeyatee heen (ngadda ballal mumen) kuufoowo fof wañdee e hebleebe njeetato (8).

D. Hebloobe bee

E ko buri heewde, ko rewbe keewi heblude e heblooji baydi nii. Sabu ko kam en buri anndande rewbe kono hadata, heen sahaaji gorko ene waawi nii burde debbo waawde heblude rewbe.

Kuufoowo fof tan ene waawi subaade mo anndi ene waawi heblande dum no yidiri nii.

Humpitooji kollitii, woodi ko sifaaji tati (3) hebloobe :

1 - HUUFOOBE GOLLE JEÑIRDE

Bee doo, heblo mumen heewaani moyyude. Kambe fof e joganaade golle dee humpito, addantaa be jogaade karallaagal waawde loowde een gannde hakkillaaji wodde.

Ebe mbaawi noon, so heblo ene wañee, gooto e mañbe noddee ara hollude humpito mum, e yeru

2- UMMIIBE DU DAL JAABI HAADTIRDE

Ebe njogli ganndal, ebe mbaawi jañnginde kono tolno maññe ene weeyondiri e ngo hebleteebe bee te be ngalanaa jeñirde tokoose dee humpito.

3- DO HAKKUNDE DOO, yEEWEN DAÑDE KEBLOOWO :

- so dañaama, yoo won debbo (hay so won e worbe ene moyyi)
- jom humpito
- joom duubí jondí (mbele hebleteebe be kormoo mo (duubí 35)
- tolno jañde hakindiingo
- kubindii hay so ko gootal e ñemde ngenndiije dee, walla ñemngal keblirteengal ngal, mbele heblo ngoo weeña
- omo foti wonde baawdo hedaaade
- baawdo wasiyaade ko moyyi
- kormiido hebleteebe bee
- o wona yoydo, karallo, baawdo weltinde hebleteebe bee. Dum noon, yoo o waaw hirjinde be.

Caggal dum, ene moyyi ngam laawol heblo ngoo bura naftude, nde hebloobe bee mbaawata rewindaade gollotooobe be haa e nder gollordé mumen jeñirde ngam wasiyaade dumen sabu heblo ngoo tan ene waawi waasde yonde.

Jettagol paandaale maggo ene foti addande heblaabe bee tuuyeede hebleede godngol e kadi walleede e wasiyaaji ngam kisnal moyyal.

II. KUUTORDE KIRJINIRDE

E ngal doo damal, maa en ndutto seeda e kuutorde karallaagal jande baawde wallude en e tabitingol jokkondiral ngal mbiy-d'en ko e mum heblooji dii poti tuugnaade. Deen kuutorde ngori:

- ★ nate
- ★ tinndinoje tokoose (magoyon)
- ★ yeewtere gostondiral mijooji
- ★ e gede kirjinirde godde.

A. Nate dee

Natal, ko kuutorgal teenjungal paayondinngal to bajnge karallaagal jande. Sabu natal tuungotoo ko e ko wuuraa, hollira. En netiima tigi waadde haa nate dee njahda e pinol e neesu hebleteebe bee (been ngori, rewbe darnooabe ebbooje, bee jande mumen woddaani te golle mumen njokkondiraani e de laamu).

Ko dum wadi, nate dee e ko yahdata e mumen fof tuugnii ko e ngorka maabbe (gila e moori, boornateeri, meccce kodordde ekn...). Keblugol deen nate e jahdingol mumen e gede goowaade renndo ngoo ene ngaddana hebleteebe bee softeende e yaawde faamde sabu gooto fof maa yiyo heen. Natal fof won ko tinndinta ko yowtitii e yiilo ebbooje dee. Ko dum wadi, kuutorgol ngol ene foti wadteede hakkille no feewi sabu wonaa mo woni fof faamata ko soomii e natal.

Natal fof ene soomi kabaaru, mijjo walla kuulal. Ko hakkille deeydo, mundo tan waawi dum hiinde haa yiita. So natal hollaama tan, gooto fof faamirta ko do hakkille mum tolpii. Rokka mijjo mum. Gostondiral wada. Dee doo nate noon ene tuugnii no moyyi e pinol renndo ngoo e goowaadi mum. Ma de ngoran kebloovo oo e hebleteebe bee fof bulnordde mijooji goddi e ngam dadduude peeje godde. So tawii kadi nate dee lelniraa ko no daarol walla tinndol nii maa bur wallude heblaabe bee e reende ko njannginnaa koo. Gaa dum, nate ene mbaawi huutoreede e won e lulde wiidto ngam udditireede lowe potde yeewteede dee.

B. Tinndinoje dee

Ko yowtitii e lulnde wiidtooji, gede keewde godde ene mbaawi huutoreede ngam hirjinde. Kirjinirgel heen fof tawata ko ene soomi dee gede garooje:

- ko jalnata
- ko weltinta
- ko addata pelfondiral mijooji
- ko jaanjinginta, findina

Ko dum wadi, hebleteebe bee poti tan ko woppideede e sagooji mumen, njewta no moyyi. Sahaa e sahaa fof tan kebloovo oo yiilta mijjo ngoo ngam naatnude

heen mijooji jowitiidi e yiilngō golle be njarngata ngoo, fawaade e do yeewtere ndee yahrata fof.

Humpitooji kollirii, won e duđe, so kebloowo oo addii natal walla godđum wiiji: «hol ko paam-don heen» tan, hade mum joofnude, tawata ko đido walla tato njaabiima, kaalii mijoo soomiingo heen ngoo. E nder đuum, golle kebloowo oo ko dōwde yeewtere ndee tan e reende woto be njaltude lowre yidaande janngeede e mum ndee. Kono woto o bittu be kadi, o hada be yaltinde mijooji mađbe. Nate dee, tinndijooje dee e kirjinirđe godđe mbadira heen ko woto be kaabde.

C. Jeewte gostondiral mijooji dee

So nate, so tinndinojoje, so godđum, foti ko jibinde yeewtere gostondiral mijooji. Yoo kebloowo oo noon dōw yeewtere ndee haa mijoo yidaango feeñnineede ngoo feeña. Ko đuum wadi, hay so ko yeewtere mehre tan ene waawi udditireede winndannde. Kebloowo oo ene waawi ebbande be daartol baawngol wađeede mago.

D. Kirjinirđe juwoje godđe dee

■ NJALNIIKA

Kala e kirjinirđe hee baawngal huutoreede, yoo taw ene soomi ko weltinta gila e winndannde addaande ndee. Ndeke yoo ko jalnii won heen. Sabu ko jalnata ene wadi faayiida e janđe mawbe. Jaleede ene ndokka terđe banndu nedđo oo softeende mawnde. So tawii noon ko jaleede gadduđe koye mumen, so gaddaade.

Nafoore njalniika burata feeñde ko e won e ñaldı wiđtooji. Yimbe bee ngarata ko ene mijii haa tampi. Haa koye fof nguddi. So yeewtere udditaama e kaan ngonka noon, ene waawi jibina duko.

■ REFTO

Refto ko kuutorgal karallaagal janđe moyyal. E ngo addana mijooji dii ñibaade e hakkillaaji. Wiyde ko wayi no : «kedto-dee kam no moyyi, walla đum doo ene moti jaggude» ene addana hebleteebe bee udditde noppi mumen no moyyi ngam hedaaade.

Betooji heblooji bađaadi kollirii wonde hebleteebe bee buri yiđde fof ko refineede ñande kala, ko njarngunoo hanki mum koo. Tawa ko 2,3 walla 4 mbadi đum. Teskuyaaji jaltooji heen e naamne berleteedhe heen dee ene nganndina kebloowo oo wonde golle mum moyyii.

■ KUUTORAGOL PURI, TINNDI WALLA PAYKAAJI

Puri ene beydoo ñibde mijooji dii e hakkillaaji , tinndi ene coftina te ene mbaawi yahdineede e ngonka renndo ngoo. Kono tan yoo dee gedje kuutorire hakkilantaagal mawngal sabu teskaade gooto fof ene waawi faamirde hakkille mum.

■ GITTINGOL SAHAA

Gede kirjinirdē limtaadē dēe fof poti huutoreede e dumunna heblo ngo ko no moyyirta. Tinndinooje, njalniika, ekn... poti lommbeede ko e sahaaji keewdī liggeyaaji mbele wonana ūe pooftorkon.

So tawii kebloowo oo urtinii dumunna tottanoo oo, walla ko kanko dadi mo, yoo o eto tan mbele kirjinirdē (coftinirdē) dēe bittoo doon. Yoo o rabbidin won e daawe walla o naatnaattondira dē.

So o joyyinii kadi sara makko montoor laabtudo maa wallit mo.

III. BETO HEBLO NGOO

Tuugnaade e laawol karallaagal jande mawbe kuutorangol ngol, kebloowo oo ene foti waadde beto jande ndee; e daawe tati:

A - NDE BE PUDDOTOO NDEE

Faandaare ndee, ko yeewde ko hebleebee bee buri hatojinde, mbele heblo ngoo tuugnoo heen.

B - NDE HEBLO NGOO FUDDII

Ene moti, sahaa e sahaa fof, o yeewtoo so tawil ko dañaa waadeed koo hubindaama walla so won ko heddii. E ngo waawi wadee e oon sahaa, e nder dumunnaaji tati :

*** E MBUNNDI MBUNNDI HEBLO NGOO**

Nafoore ndee ko so won do teskaa yubbaani, yubbitinee ko adii nde golle njokkata. Cađeele ene mbaawi feeđe e gedē keewđe :

- faamaamuya nate dee
- laawol jannginirgol ngol
- jaawgol walla leelgol jande ndee haa diwti aadi
- pawndirgol daawe dee
- ekn.

Ñande fof, so yeengol yontii, ko adii nde yimbe bee ceertata, ene moyyi beto wađee ngam yeewde ko dañaa e ko waasaa. Hay sinno noon winndannde ndee joofaani ñande heen. Doon kadi, gedē kirjinirđe dee ene mbaawi huutoreede (cifti, tinndi, nate, ekn...)

*** NDE HEBLO NGOO GASİ**

Faandaare ndee ko yeewde ko dañaa e ko waasaa. So won ko ñakki ñakkitee. So won ko faamaaka reftee. Do noon, gedē tati ene poti beteede :

- loowdi jande ndee
- karallaagal ngal
- kabirđe kuutoraade dee

Ene e nafooje ngoo beto kadi, wallude en no ndeentori-den pergitte e nder golle payđe arde.

*** BETO CAGGAL NDE HEBLO NGOO GASİ HAA WADI DUMUNNA**

Nafoore ndee ko yeewde so tawii won ko heblo ngoo wayli e ngonka renndo ngoo. Gila e golle haa e nguurndam mumen. Dum noon, ko keblatnoodo oo wadata rewindo yumtungo. E ngo wađee e tolnooji tati :

- ★ Baylagol hakkillaaji dii : E ngol foti badtinde e tippudi renndo ngoo, ngonka yimbe bee e gedē mumen paggorđe, walla julorđe.

- ☆ Kubindagol gedē jaŋngaade dee : Ene feeňa e kuutoragol maňbe defte goodaade dee. E beydagol walla gustagol golle maňbe jeňirde.
- ☆ Beydagol walla gustagol faggudu maňbe: Ene feeňa e njeeyguuji maňbe, mbarjitaari (boneflis) walla kasaara (perte) maňbe, moyyugol camite ūe njeňtini dee ekn...

IV. TABITINIRDE

Ngam golle dee tabita, ene moyyi kebloowo oo yenenee goodal kabirdē potooje hatojineede fof.

- fotii noon ko potdē woodee ko adii nde golle puđđotoo
- jahdooje e heblo ngoo
- walla garooje sakket

Tuggi tan ko e :

- heblude nokku jaŋngirdō oo
- fayi e jokkondire potdē wađeede
- dentingol kabirdē potdē huutoreede fof (nate, dereeji, kudi, ekn...)
- haa hebi ferde laabi jaŋnginirdi.

Gollal ngal weebaani. Kebloowo oo noon fotaani seerde, daawal heen kala, e naamndaade hoore mum ngal doo naamndal: Hol no pot-mi wadirde haa mi yettoo faandaare am ndee? E ngal foti arde ngal arta, gila fuđđoode heblo ngoo haa gasirde mum.

V - LOOWDI DEFTERE NDEE

Ndee d'oo deftere ko kuutorgal moyyal to bajnge karallaagal jarde. E ndee feeñnina lowe joyi. Lowre heen fof ko winndannde heeriinde.

- lowre 1 : **Sato renndo debbo geßboowo golle jeñirde**
- lowre 2 : **Peeje jarnirde camital jeeyateengal**
- lowre 3 : **Kisagol naatoori e njaltoori e kisnugol ngalu**
- lowre 4 : **Somuyaaji e yeñtino**
- lowre 5 : **Kisnal gollorde yeñtinirde ndee.**

★ Winndannde : «Sato renndo debbo geßboowo golle jeñirde» ndee ene addana hebleteebe ße mijaade no moyyi e wostondirde mijiwoji no feewi. Nde hollata ko ceertugol debbo gondo e yeñtinde e debbo gondo e suudu mum. E nde anndina hebleteebe ßee wonde ngalu liggorteengu nguu fotaani huutorireede gede godde ðe renndo ngoo fawata e kala gondo e nder mum.

★ Winndannde yowitiinde e ***Peeje Jarnirde***, ndee, faanditaa e mum ko rokkude ße karallaagal e hakkilantaagal mbele ße mbaawa jarnude ko ße njeyata koo, tawa ko tuugnaade e nebbiso ngonka nokku jeeyirðo oo.

1- Holi faandaare nebbiso ngonka jehre ? Nebbiso ngoo ko :

- woto jeeyoowo oo addude heen ko burti ko yimbe ßee cokli soodde koo
- woto jeeyoowo oo addude e jehre hee camital ngal hay gooto yidaa
- mbele jeeyoowo oo ene annda so waylat njeygu mum walla so jokkat e yeeyde ko yeeyatnoo koo.

2- Hol no nebbiso ngoo wadirtee :

Yoo ngo wadirtee no buriri weebirde. Ender d'uum, d'ii laabi ene mbaawi reweede :

- sunnaade haa seedoroo gite mum
- hiñde won e kabaruji e kumpite dañaadé
- wiñtooji e jarribooji.

Tuugnaade e ngal d'oo kumpital ngal nebbiso ngoo rokki, jeeyoowo oo ene waawi nawde camite mum yeeyoya. Tawa noon omo teskii heen ðee d'oo gede nayi :

- * camital o yeeyata ngal
- * o annda ko ngal fotata jarde (o daña heen tawa cooddfo tampaani)
- * o annda nokku d'oo camital ngal fotata yideede
- * o yubbina kumpital jaajngal mbele goodal camital ngal tinee.

★ So tawii ko winndannde yowitiinde e «Somuyaaji e Yeñtino» ndee, faandaare ndee ko anndinde hebleteebe bee no mbañata haa comoo somuya moyya, comoro no moyyi. E ndee hollita kadi ko yowitii e laabi jeñtinirdi dii. E kadi faayiida gondo e yeeyde ko moyyi, selli, faayodini. Caggal duum, winndannde ndee ene hollita kadi ko yowitii e ngalu njirlotoongu nguu.

★ So tawii ko winndannde yowitiinde e «Kiisagol ngol e Kisnahgalu» e nde holla, to bannge kiisagol ngalu gollorde too :

- hol ko woni kiisagol ngalu gollorde
- hol ko wadi e ngol joiji e nder gollorde yeñirde tokosere
- hol ko woni natal ngonka ngalu gollorde
- hol ko woni alluwal kuutoragol

Kañum e gede godde jowitiide e laabi potdi reweede haa kiisagol ngol moyya. Ko fayti e kisnal ngalu gollorde ndee, maa en taw e winndannde ndee gede keewde jowitiide e golle fagguduyankooje jeñirde. E nde feeñnina gede mettude hubindaade :

- **njaru camital e badgol mum mbarjitaari**
- **andude ko camital fof arti e fere**
- **taygol coggu camital fof foti yeeyeede**

Winndannde sakkitiinde ndee ko «Huufo ngam kisnal gollorde yeñtinirde».

Ene siftinee heen hol ko woni gollorde yeñtinirde ? Hol ko woni gardotoodo yeñtinirde ? Ko woni liggeey makko ? To kalifu makko haadi ? Hol no o foti wayde haa wiyee ko o gardotoodo moyyo.

Maa dñum rokku hebleteebe bee hakkille e ko be ngollata koo.

Maa ndee winndannde anndin hebleteebe bee ko wadi won golle ene ngumminee tan njanta. Maa többe didi kadi peeñ heen :

- **huufo ngam kisnal gollotoobe e yeñtinirde hee**
- **jiilagol ngalu ngam moyyinde golle rewbe fagguduyankooje**

Winndannde heen fof ene yahdi e hello ngo holla e mum gede bayde no :

- faandaare winndannde ndee
- njuuteendi dumunna mayre
- loowdi mayre
- karallaagal e laabi jañnginirdi.

Dowgol binndande dee wadaa ko no gostondiral miijooji hakkunde kebloowo oo e hebleteebe bee. Ko laawol tawtinaangol heblo ngoo foti rewde.

Ciftinen tan, binndande de mbañanaa ko rewbe e worbe fof.

E nder gostondiral miijooji hee, maa gede keewde kuutore. Ko wayi no : tinndi, magooji, nate, ekn... So dañaama bur. Ko eßbaadé tan noon.

Ko goonga nii kebloowo oo ene waawi wahyeede so naatii dudal ngal, kono c'um
ittataa, omo foti heblanaade winndannde nde no feewi. Gila e loowdi ndii haa
hebi kabirde kuutorde de. Won e lowe nii, kebloowo oo ene foti wadde wiidto
tokooso mbele annda ko hebleteebe bee potata soklude.